

ПРОФЕСІЙНИЙ ІДЕАЛ УЧЕНОГО В КОНТЕКСТІ ПСИХОЛОГО-ЕПІСТЕМОЛОГІЧНИХ ПОНЯТЬ

Георгій Олексійович Балл

ЗАВ. ЛАБОРАТОРІЇ МЕТОДОЛОГІЇ І ТЕОРІЇ ПСИХОЛОГІЇ

ІНСТИТУТУ ПСИХОЛОГІЇ ІМ. Г.С. КОСТЮКА АПН УКРАЇНИ,

ЧЛЕН-КОРЕСПОНДЕНТ АПН УКРАЇНИ,

ДОКТОР ПСИХОЛОГІЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОР

Обґрунтовується важливість дослідження професійних ідеалів у деонтичному аспекті. Будується система психолого-епістемологічних понять, потрібних для такого дослідження. Ця система використовується для характеристики ідеалів вченого.

Ключові слова: ідеал, норма-ідеал, професійний ідеал, об'єкт, предмет, об'єктивне значення, суб'єктивне значення, смисл, істина, правда. Обосновується важність дослідження професійних ідеалів в деонтичному аспекті. Створюється система психолого-епістемологічних понять, потрібних для такого дослідження. Ця система використовується для характеристики ідеалів вченого.

Ключевые слова: идеал, норма-идеал, профессиональный идеал, объект, предмет, объективное значение, субъективное значение, смысл, истина, правда.

Цю статтю присвячено теоретичному аналізу професійного ідеалу вченого. При цьому головну увагу приділено вченому-людиназнавцю, щодо чия особистісна позиція постає чи не найбільше питань, наприклад: чи здатний вчений-людиназнавець подолати упередженість у своєму ставленні до тих, кого він досліджує, і чи повинен він прагнути абсолютної безсторонності?

Здійснюючи аналіз, я виходив із надії на те, що його результати стануть у пригоді у науковій освіті, допоможуть молодим науковцям у їхньому професійному становленні. Я сподіваюсь також, що виконана робота сприятиме проведенню аналогічних досліджень щодо ідеалів, притаманних іншим професіям.

Водночас представлено у статті дослідження цікавило мене (і, може, зацікавить читача) як досвід опрацювання й застосування головних понять *психологічної епістемології* (див. [2; 5]) – дисципліни, яка має вивчати людські знання у психологічному аспекті.

Стаття складається з трьох розділів. У першому обґрунтовується важливість дослідження професійних ідеалів, зокрема ідеалу вченого. Уточню, що йдеться про ідеали, досліджувані у *деонтичному* аспекті (тобто мене у цій статті цікавлять не ідеали, якими фактично керуються різні науковці, а ті, якими вони мали б керуватися). У другому розділі будується система головних психолого-епістемологічних понять, потрібних для такого дослідження; це поняття про об'єкт, предмет, значення (об'єктивне і суб'єктивне) і смисл. Нарешті, у третьому розділі побудована поняттєва система застосовується для аналізу (знову-таки в деонтичному аспекті) ідеалів вченого. Точніше кажучи, до характеристики вказаних ідеалів залучаються категорії істини і правди, а для уточнення змісту останніх якраз і використовуються згадані психолого-епістемологічні поняття.

1. Професійні ідеали як предмет психологічного дослідження.

Про ідеали найчастіше йдеться у публіцистичних, поетичних тощо, ніж у наукових дискурсах. Проте психологічній науці не слід обминати цей предмет – і не лише тому, що, за гуманістичної налаштованості, вона залучає до сфери своїх інтересів усі (аж до найвищих) прояви людського духу, а й тому, що поза зверненням до поняття ідеалу повноцінне дослідження людської діяльності у психологічному (а також і у педагогічному) аспекті навряд чи є можливим.

Справді, аналіз функціонування *норм діяльності* (у найширшому розумінні – соціокультурно детермінованих моделей¹, згідно з якими має здійснюватись діяльність, – див. [2]) засвідчує наступне. Для того щоб система таких норм успішно справляла регулювальний вплив на процеси вдосконалювання діяльності та сприяла особистісному розвитку людей, які цю діяльність здійснюють, – вказана система має містити у своєму складі: а) *норми-стандарти*, додержання яких є обов'язковим для людини, котра посідає певну соціальну позицію та претендує на певну суспільну оцінку своєї діяльності; б) *норми-ідеали*, що встановлюють перспективну мету, якої має прагнути особа; в) *норми індивідуального прогресу* в наближенні до вказаної мети. Норми перелічених типів наявні у будь-якому вискоєфективному процесі вдосконалювання діяльності й особи, яка її здійснює, – хоч до якої царини культури належав би цей процес (чи йдеться, наприклад, про релігійне виховання, чи про спортивне тренування, чи про прилучення до художньої творчості).

Що ж до можливих сумнівів у правомірності самого поняття «норма-ідеал» (з огляду на більш звичний у соціології розгляд норм та ідеалів як різних засобів соціального регулювання), слід пояснити, що в нормі-ідеалі нормативним для спільноти, у якій дана норма діє, є її *зміст*, пов'язаний із утвердженням у житті істотних для цієї спільноти (знову-таки можна сказати, нормативних для неї) *цінностей*; водночас вимога або реального додержання вказаного змісту в діяльності та соціальній поведінці, або лише прагнення наблизитись до такого додержання – це інший параметр, за яким норми-стандарти й норми-ідеали істотно розрізняються.

Звернувшись наприкінці 80-х років до поняття «норма-ідеал», я спирався на опубліковані незадовго перед тим праці Ю.Б. Гіппенрейтер (1983), В.Д. Плахова (1985) та деяких інших вчених. Та згодом я дізнався, що це поняття має значно довшу історію. Століття тому визначний російський філософ, психолог і педагог Мойсей Матвійович Рубінштейн писав: «Ті практичні цілі, які ми виставляємо як дещо конкретне, повинні мати свого роду службове значення, значення заходів, і досягнення найвищої з них може бути лише початком ще інтенсивнішої діяльності, присвяченої великій культурній творчості. Тут у цій творчості, як у русі, узгодженому з *нормою, ідеалом*, полягає справжнє задоволення, яке

здатна знайти людина, задоволення глибоке, неминуще, таке, що дедалі зростає» [40, с. 108] (курсив мій. – Г.Б.).

Притаманна певній спільноті норма-ідеал є однією з її найважливіших характеристик. Це стосується, зокрема, професійних спільнот. «Кожна професія, – пише Ф.Ю. Василюк, – знаходить виправдання, у кінцевому рахунку, у якійсь найвищій цінності, і стосовно цієї цінності вона має насамперед орієнтуватися. Юриспруденція слугує справедливості, наука – істині, мистецтво – красі. Усі вони технічно й фактично можуть слугувати й іншому. Психотерапія може робити й робить багато чого на продаж..., але насправді *живе* вона своєю заповітною, граничною цінністю і в ній знаходить виправдання. Її ім'я – свобода особи. Йдеться, звичайно, не про права, а про *внутрішню свободу особи* – свободу волі, свідомості, сумління, почуття» [14, с. 46].

Звернімо увагу на слушну констатацію Василюком того, що професійна діяльність у різних сферах культури «технічно й фактично» може й не слугувати головним, для відповідних професій, цінностям (у книжці [5] такі цінності описані за допомогою поняття про *провідні нормативні смисли* різних професій). До вказаної констатації варто додати, що брак реальної зорієнтованості професійної діяльності на такі цінності може бути зумовлений різними причинами: і нездатністю особи реально керуватися у своїй діяльності цінністю, яку вона у принципі визнає, і свідомим відкиданням останньої (утім, психологічний шлях від першої причини до другої багато хто проходить швидко, як це ілюструє відома байка про лисицю й виноград). Заслуговує на підтримку й друга половина процитованої тези Василюка. Узагальнивши на множину різних професій сказане ним щодо психотерапії та перейшовши з використаної ним образної мови («чим *живе* професія») на раціоналістичну, можна сказати, що провідна для певної професії цінність (утвердження якої передбачає притаманна цій професії норма-ідеал) відповідає головній культурно-цивілізаційній функції даної професії і тому – поки ця функція є суспільно потрібною – зберігає свою значущість попри усі труднощі (викликані, зокрема, браком належного усвідомлення, прийняття й реалізації вказаної функції багатьма представниками професії). О.В. Селезньова (посилаючись на висловлювання Л.М. Толстого) слушно каже про наявність «реальних цілей», які «існують об'єктивно, незалежно від нас» (мається на увазі: від кожної конкретної людини) [42, с. 54]. Варто уточнити: такі цілі об'єктивно існують у культурі, а іноді (зокрема, коли йдеться про професійні ідеали) відіграють у її функціонуванні й розвитку істотну роль.

Підкреслю також, що – всупереч уявленням романтиків-максималістів, з одного боку, і циніків, з іншого, – нездійсненність ідеалів у їх повному, абсолютному вимірі (досить згадати ідеал соціальної справедливості) не заважає їм бути дієвими – якщо є можливим *реальне наближення* до них. Коли це справді так, то поширене ремствування щодо «утопічності ідеалів» постає не виправданим. Радше воно є виявом хибного розуміння сутності ідеалів та їхньої ролі в детермінації соціальної поведінки.

Беручи до уваги значущість ідеалу для вдосконалювання діяльності навіть за умов, коли реально здійсненним є лише рух у позначеному ньому напрямку, доходимо висновку, що аналіз професійних ідеалів у *деонтичному* аспекті – коли, за М.М. Рубінштейном, «ми кажемо не про факт, а про належне» («мы говорим не о факте, а о долженствовании») [41, с. 71] – є конче потрібною справою. Нижче робиться спроба здійснити такий аналіз стосовно

професії

вченого.

2. Головні психолого-епістемологічні поняття, потрібні для аналізу ідеалів вченого.

Головні теоретичні засоби для характеристики (як щойно сказано, в деонтичному аспекті) ідеалів вченого я вбачаю у поняттях *значення* і *смыслу (сенсу)*. Взавши за основу

загальнопсихологічне трактування даних понять О.М. Леонтьєвим як компонентів свідомості, я його дещо модифікував [2; 5]. Ця модифікація мала на меті сприяти повнішому врахуванню:

а) ступеня відповідності значень тих чи тих об'єктів самим об'єктам (адже «суспільна виробленість», проголошувана найважливішою характеристикою значень, високого ступеня такої відповідності аж ніяк не гарантує);

б) тієї обставини, що суспільно детермінованими («виробленими») є великою мірою не лише значення, а й смисли. Власне, і у значеннях, і у смислах присутні і складники, що репрезентують соціокультурні норми, і індивідуально своєрідні. Тому потребують уточнення поширені висловлювання, за якими «поняття смислу виражає вкоріненість індивідуальної свідомості в особистісному бутті людини..., а поняття значення – підключеність цієї свідомості до свідомості суспільної, до культури» [18, с. 33]. Адже тут фактично проігноровано той незаперечний факт, що культура є також потужним джерелом смислів; до того ж, не враховано тісний зв'язок «особистісного буття» із культурою (див. [7]);

в) тієї обставини (особливо відчутної у плюралістичному суспільстві, на відміну від тоталітарного), що кожна особа перебуває у полі різноманітних значень і смислів (детермінованих макросоціально, мікросоціально та індивідуально) та мусить самовизначатись у цьому полі.

Умови для кращого врахування вказаних моментів має забезпечити відображений у відповідних розділах книг [2] і [5] перехід від розгляду двох понять (*значення і смисл*), до розгляду системи, що складається з трьох понять, а саме: *об'єктивного значення, суб'єктивного значення і смислу* (для визначеності можна уточнити: *суб'єктивного*). Згодом я, врахувавши зауваження з боку проф. В.В. Москаленко, додатково вдосконалив пропонувану теоретичну модель – див. статтю [6], де вказано й підстави вдосконалення. Нижче цей варіант моделі відтворюється з невеликими уточненнями.

Суть зазначеного вдосконалення полягає у базуванні обговорюваної теоретичної моделі на фундаментальних епістемологічних поняттях про *об'єкт* і *предмет* пізнання. Розрізняючи їх, я йду, зокрема, за В.С. Біблером, який вказував, що для сучасної логіки таке розрізнення «стало майже загальним місцем»; «у різних логічних системах, – уточнював він, – терміни часто міняються місцями, проте суть справи від цього не змінюється» [11, с. 1076]. Тож я керуюсь близьким до біблерівського трактуванням вказаних понять, а саме: *об'єкт* – це якийсь цілісний фрагмент світу, котрий привернув до себе увагу дослідника (взагалі – індивідуального або колективного суб'єкта, який пізнає)², а *предмет* – це репрезентація об'єкта у пізнавальній діяльності суб'єкта, яка стала результатом усвідомлення суб'єктом об'єкта як того, що пізнається ним³. Тут доречно згадати один із постулатів гуманістичної психології: «human beings are aware and aware of being aware – i.e., they are conscious» [52] («люди обізнані й обізнані про те, що вони обізнані, – тобто вони свідомі»).

З урахуванням сказаного, переходжу до характеристики трьох названих вище понять. Нагадаю, що перше з них – це *об'єктивне значення* об'єкта А. Його варто ототожнити із сукупністю властивостей уявного предмета, який би якнайкраще⁴ репрезентував у пізнанні цей об'єкт.

Звертаю увагу на те, що властивості можуть бути виокремлені саме у предмета, а не в цілісного об'єкта. Цей об'єкт є, як зазначалося, якимось фрагментом світу. У граничному ж випадку він охоплює весь світ, усе буття – тоді ми приходимо до формулювання І. Мироненко: «Об'єкт науки – буття; воно є неперервним і невичерпним; предмет науки, як відомо, створює вона сама, виділяючи й фіксуючи у системі понять окремі аспекти, моменти, сторони буття» [34, с. 153].

Володарем об'єктивних значень є ідеалізований, абсолютно досконалий дослідник, або, у філософській термінології, *трансцендентальний суб'єкт*. Щоправда, нині уявлення про нього здебільшого оцінюють скептично, вважаючи застарілим. Я, однак, орієнтуюсь на філософсько-методологічну позицію, згідно з якою трансцендентальний суб'єкт, «як “свідомість взагалі” – ... гранична абстракція всезагального й необхідного у пізнанні, існуючий поза часом і простором, – це найважливіша й необхідна категорія світу “теоретизму” й науки» [33, с. 585].

Що ж до згаданого скепсису, то він, мабуть, спричинений звичним прив'язуванням даної категорії до класичної методологічної парадигми, із характерним для неї нехтуванням онтологічного зв'язку між об'єктом, що пізнається, і суб'єктом, який пізнає цей об'єкт, – і, відповідно, гносеологічних наслідків такого зв'язку. Проте підстави для зазначеного прив'язування, як на мене, не дуже переконливі. Справді, згадаймо ситуацію у фізиці на початку ХХ ст., яка найбільшою мірою поставила під сумнів класичну парадигму. Фізики стикнулися з тим, що мікрооб'єкт, входячи у різні *взаємодії* (зокрема, з приладом, яким керує дослідник), набуває суттєво різних, несумісних одна з одною властивостей. Точніше, згідно зі сказаним вище, властивості мають бути приписані не мікрооб'єктові, а *предметові*, який його репрезентує. Та річ у тім, що це уточнення є тут не технічним, як здається попервах, а принциповим. Адже предмет, властивості якого здатний несуперечливим чином вказати дослідник, виявляється репрезентацією не просто мікрооб'єкта, а мікрооб'єкта, який перебуває у взаємодії із приладом, котрим керує дослідник⁵. За цих умов ніхто не заважає зробити наступне. По-перше, уявити трансцендентального суб'єкта, який ніби згори спостерігає і мікрооб'єкт, і прилад, і реального дослідника, котрий керує цим приладом, і взаємодію приладу з мікрооб'єктом. По-друге, визнати, що реальний дослідник у принципі спроможний, передусім завдяки своїй здатності до рефлексії, якоюсь мірою наблизитись до здійснення функцій трансцендентального суб'єкта: адже останній постає для реального дослідника взірцем-ідеалом. Простіше кажучи, дослідник суб'єктивно, у своєму мисленні здатний ніби піднятися над досліджуваною ситуацією (попри те, що сам об'єктивно є до неї включений, і навіть у тому разі, якщо його дослідницька методологія передбачає активізацію його впливу на цю ситуацію), подивитися на неї наче іззовні, згори і більш-менш адекватно відобразити її у своїх висновках⁶.

У будь-якому разі видається очевидною доцільність розгляду і трансцендентального суб'єкта, і реального суб'єкта-дослідника – з урахуванням, зокрема, того, що останньому притаманні нові настановлення «у кожній новій пізнавальній ситуації» [39, с. 404]. З огляду на це, поряд із уведеним вище поняттям про *об'єктивне значення* об'єкта А, є необхідним друге поняття – *суб'єктивне значення* вказаного об'єкта А для реального (індивідуального чи колективного) суб'єкта S: це сукупність властивостей предмета, який репрезентує об'єкт А у свідомості даного суб'єкта.

Для різних суб'єктів S суб'єктивні значення того самого об'єкта А будуть, взагалі, різні;

водночас вони мають бути достатньо близькі, щоб уможливити ефективну комунікацію між згаданими суб'єктами, а за допомогою цієї комунікації – і їхню спільну діяльність⁷. Онтологічною підставою для подібності суб'єктивних значень, якими володіють різні суб'єкти, є відображення у них того самого об'єкта А, визначальною (хоча безпосередньо не охоплювальною) характеристикою якого слугує його об'єктивне значення.

Мені стає у пригоді теза, висловлена О.О. Леонт'євим із посиланням на О.М. Леонт'єва; згідно з нею, значення розглядається як «предметний зміст, що звільнився від своєї речовинності й отримав нову форму буття – ідеальну» [26, с. 13]. Приймаючи цю тезу, я якраз і вважаю носієм значень не сам об'єкт (який цілком може бути речовинним), а предмет. Водночас я, згідно з вищесказаним, конкретизую цю тезу таким чином: носієм об'єктивного значення об'єкта А є предмет, який репрезентує цей об'єкт в ідеалізованій свідомості трансцендентального суб'єкта, а носіями суб'єктивних значень вказаного об'єкта – предмети, які репрезентують його у реальних свідомостях реальних суб'єктів.

Констатується, що «людське сприймання, пам'ять, мислення, уява озброєні й водночас обмежені системою значень, яка притаманна тій чи тій спільноті або культурі» [46, с. 25]. Ясно, що тут ідеться про суб'єктивні значення, якими володіють колективні суб'єкти.

Різновидами суб'єктивних значень є значення: *відображувані* (що стосуються об'єктів, які вже існують або існували раніше; слід застерегти, що відображення, як правило, не є дзеркальним); *антициповані* (що приписуються майбутнім об'єктам); *уявлювані* (що формуються безвідносно до реального існування об'єктів; вони можуть стосуватись і об'єктів, які реально не існували й не існуватимуть); *проектвані* (що стосуються об'єктів, які можуть стати реальними лише завдяки діяльності, здійснюваній за участю даного суб'єкта).

Третє поняття у пропонованій системі – це *смысл* об'єкта А для суб'єкта S (вищезгадане можливе уточнення «суб'єктивний смысл» є надлишковим, бо *смысл* – як він трактується тут – завжди є суб'єктивним). Бажано вказати місце, що його посідає пропоноване поняття *смыслу* серед відомих інтерпретацій однойменної категорії. Як мінімум варто послатися:

– на узагальнене розуміння *смыслу* за Д.О. Леонт'євим, отримане через узагальнення багатьох трактувань *смыслу* у філософії та гуманітарних науках: «Смысл (як-от *смысл* текстів, фрагментів світу, образів свідомості, душевних явищ або дій) визначається, по-перше, через ширший контекст і, по-друге, через інтенцію або ентелехію (цільову спрямованість, призначення або напрямок руху). Мабуть, слід розглядати ці дві характеристики – контекстуальність та інтенціональність – як два основоположні атрибути *смыслу*, інваріантні стосовно конкретних його розумінь, визначень і концепцій» [27, с. 26];

– на психологічне трактування *смыслу* об'єкта, яке можна вважати конкретизацією вищевказаного узагальненого розуміння і яке характеризує цей *смысл* через відношення зазначеного об'єкта до потреб і цінностей суб'єкта. Виявом цього трактування є, зокрема, «особистісний *смысл*», за О.М. Леонт'євим. Зміст останнього поняття розкривається як «спосіб презентації суб'єктові значущості для нього різних явищ дійсності (у тому числі його власних діянь)...» [43, с. 45].

Прихильники окресленого психологічного трактування *смыслу* підкреслюють, що у суб'єктивному переживанні *смыслу* репрезентуються насамперед через емоції. Вказується, наприклад, що *смысл* суб'єктивно постає як «те, що принципово хвилює людину при погляді на будь-яку річ навколишнього світу» [29, с. 87], що «смысл визначає вибіркочу жагучу значимість конкретної обставини саме для даного індивіда» [23, с. 342] і т. п. Тому,

наприклад, саме завдяки своєму смислові ті чи ті текстові одиниці здатні вплинути на реципієнта тексту; звідси обмежена корисність лінгвістичних судових експертиз, здатних розтлумачити лише значення таких одиниць, до того ж абстраговане від особливостей їхнього сприйняття певною особою, – див. [28, с. 55].

Уточненням психологічного трактування, про яке йдеться, можна вважати пропоноване мною визначення смислу. Згідно з ним, *смысл* об'єкта А для суб'єкта S – це наявна у психіці (тут вже не можна обмежитися свідомістю) згаданого суб'єкта модель, у якій зафіксовано відношення репрезентації об'єкта А у психіці⁸ суб'єкта S (такою репрезентацією – на свідомому рівні – є суб'єктивне значення згаданого об'єкта для суб'єкта S) до істотних для нього потреб (маються на увазі суб'єктивні, цебто репрезентовані у психіці, потреби, котрі не завжди адекватно відображають те, що об'єктивно є необхідним для суб'єкта). До вказаних потреб належать, зокрема, *духовні*; вони – коли йдеться про індивідуального суб'єкта – виходять за межі забезпечення його фізіологічного, психологічного й соціального благополуччя та спонукають його до внесків у реалізацію апробованих у культурі цінностей (включно із так зв. *буттєвими цінностями*, за Абрагамом Маслоу, – такими як істина, краса, добро, досконалість, справедливість тощо)⁹.

Активність людини щодо тих чи тих об'єктів опосередковується їхніми смислами для цієї людини, котрі у суб'єктивному переживанні репрезентуються, як було сказано, насамперед через емоції. Не дивно, що не лише смисли об'єктів формуються на базі їх суб'єктивних значень, але й суб'єктивні значення – на базі смислів (що знаходить яскравий вияв в «ефекті ореолу» у соціальній перцепції й атрибуції; цей ефект відображений у російському прислів'ї «Не по хорошу мил, а по милу хорош»).

Смисли того самого об'єкта, як і його суб'єктивні значення, є, звичайно, різними для різних суб'єктів. Водночас, як було сказано вище, для успішної комунікації між суб'єктами та – на цій базі – їхньої спільної діяльності є необхідною певна подібність суб'єктивних значень. Варто уточнити, що при цьому йдеться про *інструментальне* забезпечення зазначеної успішності. Водночас для її *мотиваційного* забезпечення є, мабуть, потрібною певна подібність смислів даного об'єкта для суб'єктів, які входять у комунікацію і мають здійснювати спільну діяльність.

Запровадження у пропонованій теоретичній моделі трьох головних понять (*об'єктивне значення, суб'єктивне значення і смисл*) дозволяє краще узгодити тези, за якими, з одного боку, значення є універсальною «одиницею суспільної свідомості та твірною індивідуальної свідомості» [37, с. 29], а, з іншого боку, саме смисли визначаються як «суб'єктивне або суб'єктне буття значень» [36, с. 122]. Узгодження досягається завдяки постулюванню того, що і значення, будучи «твірною індивідуальної свідомості», вже через це має якесь «суб'єктивне або суб'єктне буття» (бодай у специфічному аспекті – комунікативно-когнітивному). Але йдеться, звичайно, про *суб'єктивне значення*; тож необхідність цього поняття видається очевидною.

Слушно відзначається, що «у живому знанні злиті значення і вкорінений у бутті особистісний, афективно забарвлений смисл» [18, с. 33]. Така злитість безпосередньо характеризує знання, які формуються і трансформуються у повсякденному, міфологічному, художньому мисленні. Що ж до наукових знань, то вони становлять дещо особливий випадок: у своєму «чистому вигляді» (у продуктах, які задовольняють нормативні вимоги) наукове знання «дистанційоване від... людської суб'єктності» [21, с. 29], але для здобування і вдосконалювання знань потрібні особливі прояви суб'єктності, а саме: «специфічна організація соціальних зв'язків, відповідне функціонування знання, побудова пізнавальної діяльності» [там само].

3. Аналіз ідеалу вченого за допомогою окреслених психолого-епістемологічних понять.

З огляду на складність і суперечливість предмета цієї статті, я, здійснюючи такий аналіз, піду шляхом його поступового уточнення й поглиблення, прямуючи від констатації найвиразніших властивостей обговорюваного ідеалу до розкриття його дедалі тонкіших особливостей.

Тож спробую конкретизувати зміст останнього речення розділу 2, скориставшись окресленими у вказаному розділі поняттями.

Хоча кожний вчений і наукове співтовариство загалом, як суб'єкти науково-пізнавальної діяльності, володіють лише *суб'єктивними значеннями* досліджуваних ними об'єктів, ідеалом для них має слугувати оволодіння *об'єктивними значеннями* цих об'єктів (у традиційній термінології – раціонально обґрунтованою *істиною* про них). Недосяжність цього ідеалу в нетривіальних пізнавальних ситуаціях не підриває його ролі саме як ідеалу і можливостей наближення до нього. У розділі 1 вже йшлося про те, що подібна колізія має місце і щодо інших шляхетних ідеалів: їхня недосяжність в абсолютному вимірі не позбавляє їх значущості – психологічної та суспільної.

Орієнтація на ідеал здобуття раціонально обґрунтованої істини застерігає проти вищезгаданого злиття значень зі смислами. Оскільки, однак, людська діяльність неможлива поза смисловим регулюванням, носієм смислу, визначальним для науково-пізнавальної діяльності, постає не стільки її об'єкт, скільки сама ця діяльність – тією мірою, якою вона орієнтована на окреслений ідеал (у прагненні до нього знаходить вияв специфічна для професії вченого духовна потреба). «Наука, – писав сходознавець В.М. Алексеев, – є любов, але не до предмета, а до сили розуму, який працює з предметом. Наука є любов до сили людського розуму і до сяяння нескінченної правди, яка десь-десь далеко й рідко мерехтить крізь полярну ніч людського дикунства» [1, с. 240].

Чи не ця любов рухала фізиками, які назвали характеристики досліджуваних ними мікрооб'єктів начебто не придатними для цього словами «дивність» і «чарівливість»? Позитивні емоції, що пронизують ці незвичні терміни, швидше за все спрямовані насправді зовсім не на мікрооб'єкти, а на «силу людського розуму», яку згадував Алексеев. Досліджувані об'єкти (точніше кажучи, предмети) естетизуються в рамках *дослідницького* ставлення до них. Поза ним людині, можна сказати, байдуже до них.

Підкреслю, відповідно до сказаного у розділі 1 про професійні ідеали взагалі, що ідеал здобуття раціонально обґрунтованої істини є важливим механізмом функціонування й розвитку науки як однієї зі сфер культури – попри всю різноманітність реальних мотивів професійної діяльності науковців і попри систематичні порушення ними навіть норм-стандартів наукової діяльності. Про такі порушення пише, узагальнивши чимало свідчень, А.В. Юревич [50]. Разом із тим він констатує, що «нормативні правила іноді заважають науковому пізнанню» [50, с. 242] (можна уточнити: заважають наближенню до ідеалу здобуття істини).

У «смысловому образі світу» вченого, зазначає Б.С. Братусь, визначальним є «поле науки, пошук істини у поняттях. І він настільки вчений, наскільки відчуває, страждає, відповідає за це поле» [13, с. 105]. Вказана відповідальність передбачає, крім іншого, повноцінне врахування специфіки досліджуваних об'єктів. Тому, зокрема, у психології здійснювана начебто заради більшої науковості «деперсоналізація» досліджуваних людей – це, за Р. Лейнгом, «така ж прикра помилка, як і хибна персоналізація речей» [25, с. 119].

Утім, сказане вище потребує певних уточнень.

По-перше, здобуття раціонально обґрунтованої істини як цінність, що слугує професійним ідеалом вченого, постає у його діяльності у різних функціях залежно від того, чи йдеться про *фундаментальні*, чи про *прикладні* дослідження. Тоді як у першому випадку «пошуки істинного знання є... річчю самодостатньою», «для прикладного дослідження істина є цінністю інструментальною, а самодостатньою цінністю виявляється... технологічна ефективність знання» [38, с. 116].

По-друге, порівняно з об'єктами *природознавства* (принаймні, традиційного), об'єкти *людиназнавства* набагато більшою мірою викликають з боку дослідника те чи інше ставлення й відповідні *емоції* та *почуття*; до цих об'єктів важче бути байдужим. Відповідно, для вченого-людиназнавця виявляються істотними не лише смисли, пов'язані з «пошуком істини у поняттях» (див. вище), а й ті, що їх несуть для нього самі досліджувані об'єкти.

А тепер – уточнення, так би мовити, другого порядку; разом із вищенаведеними, вони реалізують діалектичний підхід, необхідний, мабуть, у методологічному аналізі. Суть цих уточнень у тому, що відмінності між фундаментальними і прикладними дослідженнями, а також між природознавством і людиназнавством потрібно *враховувати, але не абсолютизувати*.

Справді, фундаментальні дослідження можуть і повинні абстрагуватися від позанаукових практичних проблем у своїх конкретних завданнях, але не при зверненні до макросоціальних, загальнокультурних, цивілізаційних функцій фундаментальної науки – маючи на увазі передусім її незаперечну роль у з'ясуванні перспектив соціумів і усього людства (включно з можливими цілеспрямованими впливами на такі перспективи): адже, «піддаючи фундаментальну науку відносному забуттю, цивілізація підрізає власне коріння» [50, с. 5 – 6]¹⁰. З іншого боку, беручи участь у прикладному дослідженні, включеному до якогось проекту, відповідальний вчений повинен пам'ятати про своє головне покликання саме як вченого – з'ясувати й максимально можливою мірою відкривати людям істину (зокрема, й ту, що набере значимості лише по завершенні згаданого проекту – але, може, знецінивши при цьому результати його здійснення).

Що ж до проведеного вище розрізнення між природознавством і людиназнавством, то «уточнення другого порядку» бажані тут у декількох напрямках.

Напрямок перший. Сказане вище про об'єкти людиназнавства багато в чому поширюється на будь-які об'єкти, коли вони розглядаються у зв'язку із їх використанням людьми і, взагалі, у співвіднесенні з людиною – у межах «людиновимірної реальності» [49]. Тим часом абстрагуватися від «людиновимірності» стає дедалі проблематичніше. Наприклад, таке абстрагування є допустимим, коли рослини або тварини, що належать до якогось біологічного виду, розглядаються самі по собі та у взаємодії зі звичним для них середовищем; але аж ніяк не допустимим – якщо з'ясовуються перспективи подальшого існування цього виду за умов антропогенних змін середовища. Коли маємо справу із «людиновимірними» об'єктами, раз у раз стає необхідним не обмежуватись «суто констатувальною позицією» та «переходити на позиції проектно-конструктивної практичної свідомості, на які не можуть не впливати істотним чином ціннісні, зокрема етичні, уявлення» [49, с. 166]. Когнітивною передумовою вказаного переходу стає зосередження, з одного боку, на наявних обнадійливих перспективах, а з іншого – на небезпеках для об'єктів, стосовно яких вчений не може (й не повинен) бути байдужим.

Напрямок другий. Здійснене вище співвіднесення природознавства й людинознавства потребує уточнення з огляду на положення сучасної методології науки, за яким спрямування й перебіг дослідницької діяльності залежить не лише від характеру досліджуваних об'єктів, а й від стратегії їх вивчення, яку називають ще дослідницькою програмою, або парадигмою. Як основні виокремлюють натуралістичну (природничонаукову) і гуманітарну (культурцентристську) стратегії – див. [47]. Звичайно, зазначені критерії не є незалежними: характер досліджуваних об'єктів великою мірою визначає можливість і доцільність застосування тої чи тої парадигми. Водночас щодо багатьох об'єктів є придатними різні парадигми. Як пише Р.М Фрумкіна, у лінгвістиці «побудови, які одні дослідники вважають наукою, для інших виглядатимуть у кращому разі есеїстикою. У психології приблизно та ж сама картина» [48, с. 146]. Справді, як ми знаємо, у психології конкурують природничонаукова і гуманітарна парадигми, які розрізняються, зокрема, тим, що віддають перевагу відповідно номотетичним або ідіографічним методам дослідження. На щастя, останнім часом дедалі більше усвідомлюється необхідність, по-перше, функціонування у психологічній науці обох названих парадигм і, по-друге, їх діалогічної взаємодії – див. [31].

Заради ілюстрації сказаного повернусь до слів В.М. Алексеєва про «любов до сили людського розуму і до сяяння нескінченної правди», у яких прекрасно виражено – в почуттєвому ракурсі – професійний ідеал вченого. Цікаво, однак, що, будучи людинознавцем, він конкретизував цей ідеал відповідно до природничонаукової парадигми, причому робив це досить жорстко. «Наука, – писав він, – є смерть предмета і життя сили, яка його досліджує. Наука є любов, але не до предмета, а до сили розуму, яка працює на предметі» [1, с. 240]. Прихильники гуманітарної парадигми, ясна річ, не поділяють такого протиставлення.

Напрямок третій. Вище йшлося про те, що джерелом почуттів і носієм смислів для вченого (принаймні, природознавця) слугує не так досліджуваний об'єкт, як діяльність з його дослідження. Але почуття щодо останньої не зводяться до «любви до сили людського розуму і до сяяння нескінченної правди», за вже двічі процитованим висловом В.М. Алексеєва. Почуття науковця – як позитивні, так і негативні – повсякчас спрямовуються на різні компоненти змісту наукової діяльності (гіпотези, концепції, парадигми, дослідницькі методи тощо), які обстоюються або, навпаки, відкидаються чи то самим вченим, чи науковою школою, до якої він належить. Фізик – особливо якщо він працює на передньому рубежі науки – мусить цікавитися не лише самою фізикою, а й *методологією* фізики, яка, на відміну від фізики як такої, вивчає й унормовує не функціонування фізичних об'єктів, а наукову діяльність фізиків і тому, поза сумнівом, є людинознавчою дисципліною. Тож методологічні уподобання фізика знаходять вияв у його почуттях і позначаються на смислах, що їх мають для нього предмети, які він досліджує (а, може, й, керуючись певним методологічним підходом, конструює; бажаність розрізнення об'єктів і предметів тут знову видається очевидною). Так само і людинознавець – якщо він, подібно до В.М. Алексеєва, керується природничонауковою парадигмою – відчуватиме певну прихильність до предметів, які репрезентують, скажімо, феномени культури згідно з цією парадигмою, у безоцінковому, логічно чіткому й формалізованому стилі, і певну упередженість щодо предметів, які, через дотримання у репрезентації тих самих феноменів гуманітарної традиції, постають із самого початку ціннісно навантаженими. Отже, смислотвірна людиновимірність, навіть «вигнана за двері», повертається «через вікно».

Підсумовуючи сказане, можна зробити наступний висновок. У будь-якому разі у науково-пізнавальній діяльності має зберігати силу окреслений вище ідеал здобуття раціонально обґрунтованої істини, проте до нього, як правило, не має зводитись провідний нормативний смисл діяльності вченого. Цілісно схарактеризувати цей смисл можна, увівши до розгляду

поняття «правда» у тлумаченні, при якому воно не збігається за змістом із поняттям «істина» (на відміну від використання терміна «правда» В.М. Алексєєвим у виразі «сяння нескінченної правди», який легко замінюється на «сяння нескінченної істини»). Конкретніше кажучи, слід звернутися до «поняття «правда», яке поєднує у собі як гносеологічний, так і аксіологічний аспекти» [35, с. 117] і, відповідно, до ідеалу здобуття правди. При цьому варто опертися на трактування правди як «такої істини, що стає предметом особистісного ставлення, суб'єктивної оцінки» [19, с. 19], як категорії, «що виражає не тільки відповідність знань реаліям, але й ставлення людини до щирого знання» [9, с. 92] (курсив в обох випадках мій. – Г.Б.). Образно кажучи, йдеться про правду, яка не менша, а більша за істину. За цією ознакою така правда докорінно відрізняється від так званої своєї правди втягнутих у суспільні конфлікти груп і осіб, які до таких груп належать. Навіть якщо ці особи є щирими й не вдаються до умисного спотворення істини, вони схильні тримати в полі зору лише ті факти, що є емоційно значущими для їхньої сторони, а решту фактів, піддаючись самоомані, видаляти, за висловом Ю. Разінова, «із зони оптичної прозорості» (цит. за [24, с. 86]).

Тоді як істина є значеннєвим утворенням, то правда (як вона щойно схарактеризована) є значеннєво-сисловою системою. Таке системне об'єднання значень і смислів постає найбільш придатним у побудові ідеалу вченого. Проте й останнє твердження (як чимало інших у цій статті) потребує уточнення або, можна сказати, розшифровки.

Звернусь до тези, за якою «при осмисленні однієї й тієї ж істини можлива поява різних варіантів правди» [9, с. 93]. Ця теза, начебто очевидна і засадово приваблива, не є, на жаль, досить чіткою, бо (крім тривіальних випадків) не зовсім ясно, що значать слова «одна й та ж істина». У представленій у цій статті теоретичній моделі уявлення про істину щодо будь-якого об'єкта (тобто фрагмента буття – теперішнього, минулого чи майбутнього) уточнюється за допомогою поняття «об'єктивне значення». Тож усі дослідники цього об'єкта мають прагнути осягнення трактованої таким чином істини (таке осягнення становить ідеал, який у повному обсязі недосяжний, але до якого можна і треба наближатися – спираючись на здобутки попередників і колег та входячи з ними в діалоги). Але (і в цьому сенс уведення поняття «правда») прямувати до істини (до об'єктивного значення об'єкта А) можна різними шляхами – за допомогою різних ланцюжків «суб'єктивне значення об'єкта А для суб'єкта (дослідника) S + смисл об'єкта А для суб'єкта S». У кожному ланцюжку присутній свій суб'єкт S. Але для того, щоб спирання на ці ланцюжки відповідало ідеалу правди, як його окреслено вище, є необхідними: а) прагнення дослідника (суб'єкта S) якомога більше наблизити суб'єктивне значення об'єкта А до його об'єктивного значення; б) репрезентація у смислі об'єкта А для суб'єкта S апробованих у культурі (а не ситуативних) цінностей.

Зазначу тепер, що, аналізуючи діяльність вчених (особливо, в гуманітарній сфері), здебільшого обмежуються найпоширенішими у суспільстві ситуаціями і не розглядають високих рівнів розвитку смислів, які регулюють цю діяльність, і рефлексії, яку здійснює її суб'єкт. Наприклад, за істориком не визнають: одні коментатори – його здатності, попри потужний вплив панівних у його оточенні цінностей і смислів, максимально наближатися до об'єктивних характеристик досліджуваних ним подій; інші – його здатності поєднувати об'єктивність, у цьому сенсі, і, скажімо, патріотизм. При цьому і ті, і інші не враховують низки істотних обставин. По-перше, того, що високорозвинений в особистісному плані історик, – на відміну від фанатика, для котрого є значущою лише одна цінність, і від циніка, котрий духовними цінностями взагалі нехтує, – здатний спиратися на систему таких цінностей, включно зі щирим прагненням до істини. По-друге, того, що, досягши високого рівня інтелектуальної й особистісної рефлексії [45], він здатний самокритично співвідносити себе із значущим для нього ідеалом вченого й радіти, коли «в змозі подолати

свої власні симпатії, в змозі дозволити собі об'єктивність» [20, с. 185]. Нарешті, того, що самі ці симпатії не обов'язково є примітивно-однобічними. Зокрема, любов до своєї рідної спільноти цілком може поєднуватись із критичною оцінкою притаманних їй вад, так само як із повагою до інших спільнот і прихильністю до загальнолюдських цінностей.

Орієнтуючись на ідеал правди (як його окреслено вище), історик прагне здобувати істину (без належних підстав не відходячи, зокрема, від її апробованих складників) – і водночас усвідомлено (підкреслю це) виражає у своїй діяльності певні смислові пріоритети (громадянські, світоглядні, методологічні тощо). Разом із тим він має додержуватись принципу «онтологічної скромності» й визнавати принципову правомірність інших, ніж обстоювана ним, «картин історії» [30]. Взагалі ж цей принцип, у якому нерозривно поєднуються етичний і методологічний аспекти, варто вважати одним із провідних для вченого. «...Я можу прийняти, – слушно каже О.М. Єрьоменко, – часткову й відносну істину, якою я володію, за повну й абсолютну. І лише я зроблю це – я перестану володіти істиною, істина перетвориться на оману. Бо будь-яка часткова істина є частковою оманою, і вона повертається оманливим боком до людини, яка абсолютизує її... Коли я відчуваю себе зняряддям здійснення істини, я повинен розуміти, по-перше, що не я один є таким зняряддям (але й, додаю від себе, скажімо, й представники інших наукових напрямів і шкіл. – Г.Б.), і, по-друге, що через мене входить у світ часткова й відносна істина, а не повна й абсолютна» [17, с. 311 – 312].

Конкретизуючи тут цю загальну настанову, нагадаю, що «картини історії», кожна з яких має претендувати на максимально можливе наближення до істини, формуються під впливом, зокрема, ідеалів правди, що розрізняються за своїм смисловим наповненням. Вже через це (згадаймо відмічену в розділі 2 роль смислів у становленні суб'єктивних значень) у згаданих картинах знаходять вияв різні суб'єктивні значення досліджуваного об'єкта. І хоч як би ретельно не контролював історик вплив значущих для нього смислів на ці значення, як би успішно не обмежував, завдяки цьому, свою упередженість, – він працює не з цілісним, невичерпним об'єктом, а з предметом, який репрезентує цей об'єкт у його свідомості. Щоб здійснювати пізнання об'єкта, історик (як і будь-який вчений) мусить «виділити предмет пізнання (проблему пізнання)», «виявити в об'єкті його предметність» [11, с. 1080]. Але при цьому жоден предмет у принципі не може забезпечити повне осягнення невичерпного об'єкта – хоча б через неминучу обмеженість ресурсів будь-якого реального (індивідуального або колективного) суб'єкта пізнавальної діяльності. Отже, осягнення об'єкта у предметі завжди є якоюсь мірою вибіркоким; при цьому характер такої вибіркоковості не може не залежати від цінностей, значущих для суб'єкта пізнання.

То до чого ж призвів наш аналіз – невже усе ж таки до підтвердження банальних уявлень про невідворотну упередженість науковців-гуманітаріїв (істориків насамперед)? Від цих уявлень результат здійсненого аналізу відрізняється, принаймні, у таких аспектах.

1. Системне поєднання суб'єктивних значень і смислів, утілене в окресленому вище трактуванні поняття правди («правда, більша за істину»), принципово відрізняється від вельми поширеного їх еkleктичного злиття, яке не рефлектується суб'єктом пізнання.

2. При цьому слід визнати, що повне подолання неререфлексованого злиття суб'єктивних значень об'єктів людинознавчого дослідження із їхніми смислами, цілковите руйнування «ореолів» навколо цих об'єктів є неможливим. Але так само неможливим є здобуття абсолютної істини щодо об'єктів дослідження, включно із природничонауковим (або, в наших термінах, повне осягнення їхніх об'єктивних значень). Проте нагадаю: в обох випадках ідеться не про норми-стандарти, а про норми-ідеали; останні не можуть бути

досягнуті повною мірою, але наближення до них є цілком можливим, коли людина ставить перед собою відповідні цілі та згідно з ними будує свою діяльність.

3. Через діалог суб'єктів пізнання, які залучають до нього наявні в них різні суб'єктивні значення тих самих досліджуваних об'єктів (у разі історичного пізнання – наявні в них «картини історії»), є цілком можливим удосконалення предметів (а відтак – і результатів) пізнання, дедалі повніша й адекватніша репрезентація ними згаданих об'єктів.

4. У процесі зазначеного діалогу можуть бути вдосконалені не лише суб'єктивні значення досліджуваних об'єктів, але також і їхні смисли, а, значить, і згадані вище ланцюжки «суб'єктивне значення + смисл», через спираючі на які реалізується ідеал «правди, більшої за істину». Отже, така правда, зберігаючи свої визначальні характеристики, здатна вдосконалюватися. Адекватним засобом для характеристики цього вдосконалювання видається поняття «метаідеалізації – ідеалізації самих ідеалів» [12, с. 124].

Спробую проінтерпретувати вищесказане на прикладі однієї з гострих тем. Можна вважати природним, що російського історика діяльність гетьмана Івана Мазепи цікавитиме передусім у контексті становлення Російської Імперії, а українського історика – у контексті змагань за власну українську державність. Тому закономірно будуть різними їхні інтерпретації й оцінки діяльності Мазепи (у яких знаходить вияв орієнтація вказаних істориків на різні варіанти правди щодо неї). Але при цьому вельми бажано, щоб обидва варіанти базувалися на якнайчеснішому, якнайретельнішому та якнайповнішому (наскільки це є об'єктивно можливим) збиранні й аналізі джерел, що стосуються досліджуваної теми; інакше кажучи, обидва історики мають прагнути до тієї самої істини як спільного складника різних правд. Та до цього, згідно зі сказаним вище, треба додати, що у перспективі є бажаним формування – на базі діалогу представників різних позицій – інтегративної правди (в наведеному прикладі – про діяльність Мазепи), яка б – теж спираючись, звичайно, на дедалі повніше з'ясування істини – долала водночас однобічність часткових правд, осмислюючи історичні факти у ширшому (нехай суперечливому) контексті, скажімо, у контексті розвитку європейської та світової цивілізації – з урахуванням того, що одним із ціннісних орієнтирів гуманістичного регулювання цього розвитку є трансформування застарілих конфронтаційних смислів (детальніше див. [4]), з відповідною «метаідеалізацією».

На щастя, і в наші дні смислові настановлення людинознавців (зокрема, дослідників української історії) зовсім не завжди є конфронтаційними. На підтвердження цього звернусь до новітньої праці Володимира Старика, присвяченої Буковині початку ХХ століття [44]. «...Особиста прихильність автора, – пише В. Старик, – до теорії та практики українського демократичного націоналізму як засобу модернізації суспільства... аж ніяк не заперечує того факту, що до творення української модерної нації на теренах краю зробили свій внесок усі без винятку українські політичні середовища, включно з москвофілами та комуністами» [44, с. 15]. «Може здатися парадоксальним, – продовжує автор, – але співпричетними до реалізації модерного українського проекту на теренах Чернівецької області були всі без винятку національні групи нашого краю, навіть якщо вони переслідували інші цілі й творили свої власні неукраїнські проекти» [44, с. 16]. Далі розкривається, які саме здобутки буковинських румун, німців, росіян, поляків у творенні й реалізації власних національних проектів ставали зразками, що їх українці тою чи іншою мірою наслідували. «Розбудовуючи власні національні проекти, – констатує В. Старик, – буковинці призвичаювалися до сприйняття членів інших національних спільнот не лише як суперників, але й як земляків. Тих земляків, яких найкраще означив, запровадивши в німецькій мові термін «Landesgenossen», німецький поет-романтик Йоган Людвіг Тік (1773 – 1853)...» [там само]. Налаштованість автора цитованих рядків на ідеал осягнення правди,

сміслові компоненти якої мають яскраво виражений гуманістичний і діалогічний характер, здається мені очевидною.

Така сама налаштованість ясно виявляється і у побажаннях, які висуває Г. Клочек щодо вивчення спадщини славетних українських діячів радянської доби – таких як О. Довженко, В. Сухомлинський, М. Стельмах, О. Гончар. Нагадуючи, що їм довелося жити й творити у надскладних умовах, Клочек сподівається, що у присвячених їм дослідженнях «видатні таланти і творені ними духовні цінності набудуть не тільки глибокого та об'єктивного, а й співчутливого аналізу, здійсненого із надзавданням виокремити, увиразнити те цінне, що має бути передане в майбутнє» [22].

Звичайно, у таких ситуаціях досліднику нелегко подолати спокусу ще й трохи прикрасити відомі або виявлені ним самим факти, які негативно позначаються на іміджі діячів, чію діяльність він вивчає (замість того, щоб, констатувавши такі факти, спробувати їх якнайглибше проаналізувати). Вчиняючи так, дослідник, більшою чи меншою мірою, відходить від істини, а отже, й від правди...

Та, зрештою, функція методолога, яку я взяв на себе у цій статті, – окреслити ідеал вченого; покликання дослідника (якщо він погоджується з висновками методолога) – наблизитися, наскільки вдасться, до гармонійної реалізації цього ідеалу.

Наближаючись до завершення статті, хоча б позначу вельми важливу в соціальному й культурному аспектах проблему, пов'язану з використанням за межами наукового співтовариства (передусім, у загальній освіті) здобутків людинознавчих (зокрема, історичних) наук. Досить слушно висловився з цього приводу американський методолог Аллен Мегілл: «Всередині академічного контексту, де робота виконується з метою дальшого розвитку знання..., методологічно неспроможна історіографія так само не має імунітету до критики, як і методологічно неспроможна праця з хімії чи біології... Але у позаакадемічному контексті справа не така проста. Наприклад, чи можна заборонити “підручник з історії” для десятирічних школярів лише тому, що він не відповідає епістемологічним критеріям історичної дисципліни? Я гадаю, що відповідь на це запитання буде “ні, хоча...” і що стандарт, із яким повинна узгоджуватись епістемологічна критика, є етичний стандарт» [32, с. 61].

Із цією думкою загалом можна погодитись, із тим застереженням, що посилання на «етичний стандарт» є доречним тут за умови дуже широкого трактування останнього, коли він не зводиться до сукупності зафіксованих моральних норм. Я б, зі свого боку, послався у даному контексті на «принципи сучасного гуманізму» [4; 8]. Утім, у міркуваннях Мегілла проблема лише поставлена; вона потребує спеціального глибокого аналізу.

Насамкінець зазначу, що я намагався у цій статті керуватися раціогуманістичною світоглядною й методологічною орієнтацією [2; 5], яка знайшла, зокрема, вияв: по-перше, у самій темі, якій присвячено статтю, – характеристиці ідеалів, керуючись якими вчений, як професійний носій розуму, буде здатний якнайбільше збагатити людську культуру; по-друге, у залученні до розкриття цієї теми логічно впорядкованої системи психолого-епістемологічних понять, чіткість яких має допомогти в аналізуванні суспільно значущих проблем, навколо яких точаться сповнені емоцій дискусії гуманітаріїв.

Висновки

1. Однією з найважливіших характеристик професії є провідна для неї цінність, яка відповідає головній культурно-цивілізаційній функції даної професії. Утвердження такої цінності передбачає притаманна цій професії норма-ідеал.

2. Роль головних теоретичних засобів для характеристики (в деонтичному аспекті) ідеалів вченого здатні виконати такі, об'єднані в систему, поняття:

а) *об'єктивне значення* об'єкта А – сукупність властивостей уявного предмета, який би якнайкраще репрезентував у пізнанні цей об'єкт;

б) *суб'єктивне значення* об'єкта А для індивідуального чи колективного суб'єкта S – сукупність властивостей предмета, який репрезентує об'єкт А у свідомості даного суб'єкта;

в) *смысл* об'єкта А для суб'єкта S – наявна у психіці цього суб'єкта модель, у якій зафіксовано відношення репрезентації об'єкта А у цій психіці (такою репрезентацією – на свідомому рівні – є суб'єктивне значення згаданого об'єкта для суб'єкта S) до істотних для S потреб (маються на увазі суб'єктивні, цебто репрезентовані у психіці, потреби).

3. Хоча кожний вчений і наукове співтовариство загалом, як суб'єкти науково-пізнавальної діяльності, володіють лише суб'єктивними значеннями досліджуваних ними об'єктів, чинна для них норма-ідеал має передбачати оволодіння об'єктивними значеннями цих об'єктів (у традиційній термінології – раціонально обґрунтованою *істиною* про них). Недосяжність цього ідеалу в нетривіальних пізнавальних ситуаціях не підриває його ролі саме як ідеалу і можливостей наближення до нього.

4. Проте, при всій важливості здобуття раціонально обґрунтованої істини, до нього, як правило, не має зводитись норма-ідеал діяльності вченого. Натомість такою нормою-ідеалом має бути здобуття правди, де правда трактується як «така істина, що стає предметом особистісного ставлення, суб'єктивної оцінки» (В.В. Знаков). Образно кажучи, йдеться про правду, яка не менша, а більша за істину. У трактованій таким чином правді досягається системне поєднання суб'єктивних значень і смислів, котре принципово відрізняється від їх еkleктичного злиття, яке не рефлектується суб'єктом пізнання.

5. Через діалог вчених, які залучають до нього наявні в них різні суб'єктивні значення і смисли тих самих досліджуваних об'єктів, ідеали правди, на які орієнтуються ці вчені, здатні вдосконалюватись. Адекватним засобом для характеристики цього вдосконалювання видається поняття «метаідеалізації – ідеалізації самих ідеалів» (В.П. Бранський).

Література

1. *Алексеев В.М.* Наука о Востоке. – М.: Наука, 1982. – 535 с.
2. *Балл Г.А.* Психология в рациогуманистической перспективе. – К.: Основа, 2006. – 402 с.
3. *Балл Г.* Методолого-психологічні роздуми в гуманістичному контексті: [Нарис 2] // Соціальна психологія. – 2007. – № 2. – С. 14 – 26.
4. *Балл Г.О.* Принципи сучасного гуманізму і психологія // Горизонты образования. – 2007. – № 3. – С. 7 – 18.
5. *Балл Г.О.* Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах): Вид. 2-е, доп. – Житомир: ПП «Рута», Вид-во «Волинь», 2008. – 232 с.
6. *Балл Г.* Методолого-психологічні роздуми в гуманістичному контексті: [Нарис 4] // Соціальна психологія. – 2009. – № 1. – С. 3 – 21.

7. *Балл Г.* Інтегративно-особистісний підхід у психології: впорядкування головних понять // Психологія і суспільство. – 2009. – № 4. – С. 25 – 53.
8. *Балл Г.А.* Психологические принципы современного гуманизма // Вопр. психологии. – 2009. – № 6. – С. 3 – 12.
9. *Баршшполец О.* Лжеінформація в комунікаційних процесах // Соціальна психологія. – 2007. – Спец. випуск. – С. 91 – 100.
10. *Библер В.С.* Самостоянье человека: “Предметная деятельность» в концепции Маркса и самодетерминация индивида. – Кемерово: Алеф, 1993. – 96 с.
11. *Библер В.С.* Замыслы. – М.: РГГУ, 2002. – Кн. 2 (С. 877 – 1113).
12. *Бранский В.П.* Социальная синергетика как постмодернистская философия истории // Обществ. науки и современность. – 1999. – № 6. – С. 117 – 127.
13. *Братусь Б.С.* Деятельность и вершинные уровни опосредствования // Психол. журн. – 1999. – Т. 20. – № 4. – С. 102 – 105.
14. *Васильюк Ф.Е.* Методологический анализ в психологии. – М.: МГППУ; Смысл, 2003. – 240 с.
15. *Войтко В.І., Балл Г.О.* Узагальнена інтерпретація поняття моделі // Філософ. думка. – 1976. – № 1. – С. 58 – 64.
16. *Донченко О.* Структура психіки як колективне несвідоме // Соціальна психологія. – 2008. – № 2. – С. 3 – 15.
17. *Ерёмко А.* История как событийность: В 2 т. – Луганск: РИО ЛАВД, 2005. – Т. II. – 496 с.
18. *Зинченко В.П.* Перспектива ближайшего развития развивающего образования // Психологич. наука и образование. – 2000. – № 2. – С. 18 – 44.
19. *Знаков В.В.* Правда и ложь в сознании русского народа и современной психологии понимания. – М.: Институт психологии РАН, 1993. – 116 с.
20. *Кантор В.К.* [Рецензия на кн.:] *Ignatow A.* Chronos im Blickfeld von Klio: Versuch einer Erkenntnistheorie der Historie // Вопр. философии. – 2003. – № 1. – С. 184 – 186.
21. *Кемеров В.Е.* Социальная обусловленность познания: динамика проблемы // Вопр. философии. – 2008. – № 10. – С. 20 – 32.
22. *Ключек Г.* Константи Василя Сухомлинського // Дзеркало тижня. – 2008. – № 34 (13 вересня). – С. 13.
23. *Колісник О.П.* Психологія духовного саморозвитку особистості. – Луцьк: Редакційно-видавничий відділ “Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки, 2007. – 388 с.

24. *Кричевец А.Н.* Априори психолога и категории психологического понимания // *Вопр. философии.* – 2008. – № 6. – С. 82 – 94.
25. *Лейнг Р.* Екзистенційно-феноменологічні основи наук про особу // *Гуманістична психологія: Антологія в 3-х т. / За ред. Р. Трача і Г. Балла.* – Т. 1. – К.: Пульсари, 2001. – С. 112 – 121.
26. *Леонтьев А.А.* Значение и смысл // *Мир психологии.* – 2001. – № 2. – С. 13 – 20.
27. *Леонтьев Д.А.* Психология смысла: Природа, строение и динамика смысловой реальности: 3-е изд., доп. – М.: Смысл, 2007. – 511 с.
28. *Леонтьев Д.А., Иванченко Г.В.* Комплексная гуманитарная экспертиза: Методология и смысл. – М.: Смысл, 2008. – 135 с.
29. *Лобок А.М.* Антропология мифа. – Екатеринбург: Банк культурной информации, 1997. – 688 с.
30. *Лубский А.В.* Неоклассическая модель исторического исследования в культурно-эпистемологическом контексте начала XXI века // *Обществ. науки и современность.* – 2009. – № 3. – С. 158 – 168.
31. *Марцинковская Т.Д.* Методологический семинар на тему естественнонаучной и гуманитарной парадигм в психологии // *Вопр. психологии.* – 2007. – № 4. – С. 185 – 188.
32. *Мегилл А.* Некоторые соображения о проблеме истинностной оценки репрезентации прошлого // *Эпистемология и философия науки.* – 2008. – Т. 15. – № 1. – С. 53 – 61.
33. *Микешина Л.А.* Философия познания: Полемические главы. – М.: Прогресс – Традиция, 2002. – 622 с.
34. *Мироненко И.А.* Об интеграции психологического знания // *Вопр. психологии.* – 2004. – № 3. – С. 153 – 155.
35. *Никифоров А.* Революция в теории познания? // *Обществ. науки и современность.* – 1995. – № 4. – С. 113 – 117.
36. *Петров И.Г.* Знаки, значения, смыслы как элементы образования сознания, единицы анализа его строения, состояния и как устроен «человеческий дух» // *Мир психологии.* – 1999. – № 1. – С. 118 – 128.
37. *Петров И.Г.* Фундаментальные функции эмоций как органа индивида и индивидуальности // *Мир психологии.* – 2002. – № 4. – С. 21 – 30.
38. *Пружинин Б.И.* Два этоса современной науки: проблемы взаимодействия // *Этос науки / Отв. ред. Л.П. Киященко, Е.З. Мирская.* – М.: Academia, 2008. – С. 108 – 121.
39. *Розин В.М.* Конец науки и философии или новый научный этос? // *Этос науки / Отв. ред. Л.П. Киященко, Е.З. Мирская.* – М.: Academia, 2008. – С. 384 – 406.
40. *Рубинштейн М.М.* Социализм и индивидуализм. (Идея личности как основа мировоззрения). – М., 1909. – 124 с.

41. *Рубинштейн М.М.* Очерк педагогической психологии в связи с общей педагогикой. – М.: Книгоиздательство К.И. Тихомирова, 1913. – 594 с.
42. *Селезнёва Е.В.* Пространство целей человеческой жизни // Мир психологии. – 2009. – № 1. – С. 50 – 55.
43. *Соколова Е.Е.* К проблеме непротиворечивого определения предмета психологии в школе А.Н. Леонтьева // Вестник Московского университета. Сер. 14. Психология. – 2003. – № 2. – С. 32 – 62.
44. *Старик В.* Від Сараєва до Парижа: Буковинський Interregnum 1914 – 1921. – Чернівці: Прут, 2009. – Ч. I. – 168 с.
45. *Степанов С.Ю., Семёнов И.Н.* Психология рефлексии: Проблемы и исследования // Вопр. психологии. – 1985. – № 3. – С. 31 – 40.
46. *Улановский А.М.* Синергетическая метафора сознания // Вестник Московского университета. Сер. 14. Психология. – 2005. – № 1. – С. 17 – 29.
47. *Федотова В.Г.* Основные исследовательские программы социально-гуманитарных наук // Философия науки. Методология и история конкретных наук: Уч. пособие. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2007. – С. 285 – 305.
48. *Фрумкина Р.М.* Социальное познание в контексте лингвистики и психологии // Обществ. науки и современность. – 2007. – № 1. – С. 145 – 156.
49. *Швырёв В.С.* Рациональность как ценность культуры: Традиции и современность. – М.: Прогресс – Традиция, 2003. – 174 с.
50. *Юревич А.В.* Социальная психология науки. – СПб.: Изд-во РХГИ, 2001. – 352 с.
51. Dictionary of Philosophy / Ed. by Dagobert D. Runes. – New York: Philosophical Library, 1942. – 343 p.
52. Five basic postulates of humanistic psychology / Adapted by Tom Greening from J.F.T. Bugental (1964) // Journal of Humanistic Psychology. – 2005. – V. 45. – No. 2. – P. 139.

1 Тут і нижче використовується узагальнена інтерпретація поняття моделі [15; 2].

2 Ідучи за Джорджем Келлі, я вважаю за можливе трактувати будь-якого суб'єкта свідомо здійснюваного пізнання як дослідника (бодай дуже недосконалого).

3 Інший (і, мабуть, кращий завдяки своїй інтернаціональності) термін для позначення предмета, в окресленому розумінні, – *епістемологічний об'єкт* [51].

4 Неясність цього епітета є не лише вадою пропонованої теоретичної моделі, а й натяком на множинність її можливих майбутніх уточнень.

5 Чи є «дослідником» особа, чи діада, складена з теоретика і експериментатора, чи дослідницький колектив тощо – не є, звичайно, істотним.

6 Детальніше див. статтю [3], де наведено й приклади з психологічної царини. Водночас трактування понять мною зараз удосконалено порівняно із цією статтею.

7 До того ж, у будь-якій свідомій діяльності згадана комунікація (засобами якої є значення) репрезентована принаймні неявно: «коли я дію на предмет, то я завжди *маю на увазі*... іншу людину, якій моя діяльність адресована» [10, с. 55].

8 Широко трактується тут і поняття психіки: воно охоплює, зокрема, «соцієтальну психіку» [16].

9 На мій погляд, не є доцільним пов'язувати (як це нерідко роблять) поняття смислу лише з духовними потребами. У широкому трактуванні поняття смислу немає, звичайно, жодної недооцінки духовності. Але теорію зручніше будувати, починаючи з якомога ширших понять і лише на подальшому етапі уводячи видові щодо них (наприклад, поняття *духовного смислу* як видове щодо загального поняття *смислу*). Детальніше див. [7].

10 Важливі загальнокультурні функції мають і фундаментальні дослідження у гуманітарних науках. Стосовно історичної науки В.С. Біблер писав про це так: «Розшифровуючи історичний факт, ми уводимо в сучасну дійсність фрагменти дійсності минулої й тим самим розкриваємо *історизм* сучасності. Ми самі розвиваємося як культурні суб'єкти, тобто суб'єкти, що прожили довге історичне життя (100, 300, 1000 років). Ми діємо як історично *пам'ятливі* суб'єкти» [11, с. 1086].